

**Л. Мостова, канд. філол. наук, доц.,
А. Порожнюк, канд. філол. наук, доц.,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова**

ХУДОЖНЬО-СТИЛЬОВА СПЕЦИФІКА БАЛАД ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Стаття розглядає художньо-стильову специфіку балад поета. Ранні балади Т.Шевченка базуються на реальному підґрунті та народнопісенній творчості. Основну увагу приділено баладі "Тополя". Зроблено висновок про наявність в ній рис романтизму. Балада співзвучна українському фольклору і творам світової літератури (Гете, Бюргер, Пушкін, Жуковський, Міцкевич).

Ключові слова: балада, символіка, народнопісенність, мова Т.Шевченка.

Літературно-художня творчість Т. Шевченка привертала увагу дослідників завжди. Ще за життя поета з'являлися відгуки, рецензії, статті про його твори. Незважаючи на часовий діапазон, що пролягає між добою Т. Шевченка і сьогоденням, інтерес до його літературної спадщини не зникає. І понині науковці віднаходять у творах митця лакуни, що торкаються актуальних питань філософського, суспільно-політичного, морального життя наших сучасників, питань мови, культури, літературознавства, історії тощо. Григорій Клочек, обґрунтовуючи актуальність сучасного прочитання Шевченкових творів, закликає читачів до уважного, осмисленого сприйняття його текстів, а одну із причин кризи "змістового" шевченкознавства вбачає "у його тяжінні до, скажемо так, загальної оглядовості, коли "теми", "ідеї", "мотиви" характеризувалися без особливого заглиблення в конкретику тексту" [4, 11]. Наукове прочитання творів Т. Шевченка вимагає ґрунтового "вивчення художньої системи автора, його поетики як джерела мистецької сили Шевченкового слова" [4, 11].

Пропоноване у цій статті дослідження ставить за мету з'ясувати жанрову та мовностилістичну специфіку ранніх творів Т. Шевченка у контексті доби романтизму.

Романтизм, широко поширюючись у першій половині XIX століття, сприяв пробудженню української національної самосвідомості. Звернення до минулого, спроби осмислити його та знайти вихід на сучасність, відобразити його крізь призму певних символів та образів, закодованих у глибинах народного життя, послідовно простежуються у багатьох творах Т. Шевченка. Одним із провідних жанрів доби романтизму стає балада, в якій яскраво виявляється національний дух її творців, національний характер. Саме у контексті балади прочитуються загальнолюдські ідеали – гідності, честі, совісті,

справедливості, порушується вічна тема боротьби добра і зла. Вже у ранній період своєї творчості Т. Шевченко звертається до цього літературного жанру, репрезентуючи його трьома романтичними творами – "Причинна", "Тополя", "Утоплена". "Тополя" належить до групи родинно-побутових балад. Це один із кращих творів поета, що порушує питання внутрішньої свободи людини. Іван Франко у своїй студії "Тополя" Т. Шевченка" вбачав своєрідність Шевченкового романтизму у зв'язку його з європейською романтикою та з українськими літературно-фольклорними традиціями. У баладі "Тополя" йдеться про долю дівчини, яка не дочекалась милого, бо той "пішов та й загинув". Дівчина тужить за коханим, а тим часом мати дочку "за старого, багатого нищечком єднала". Художня антитеза *мати – дочка* нерідко має місце в українському фольклорі, зокрема у піснях. У баладі Т. Шевченка ця лексична пара опиняється у семантичному полі, що символізує обмеження волі людини, її власного вибору та навіть насильство. Отже, Т. Шевченко накреслює у цій баладі певний соціальний конфлікт. Опинившись у драматичній ситуації, дівчина у відчаї йде до ворожки, від зілля якої перекидається на тополь, зливаючись із природою. Метафори та порівняння, в яких самогубство стає актом перетворення людини в дерево, є одним із улюблених образів міфів усього світу [7]. При схожості сюжетних ліній у Т. Шевченка, А. Міцкевича, В. Жуковського у баладі "Тополя" виразно простежується власне український національний колорит. Він виявляється передовсім у системі поетичних образів, народне підґрунтя яких органічно переплетено з атрибутами романтичної поетики. Лексика Шевченкової балади тематично окреслює реальність, притаманні певному українському середовищу. Це насамперед номінації людей за родом їх діяльності (*чумаки, козак, чабан*), назви просторово-рельєфного середовища (*луг, степ, долина, поле, море*), назви дерев (*калина, тополя, верба*), назви птахів (*соловейко, голубка, лебедонька*). У мові балади фіксується низка слів, які номінують українські етнографічно-обрядові атрибути: *сопілка, рушники, дружки, ворожка, піп* і т. ін.

Улюбленим прийомом поетів-романтиків є використання метафоричної символіки. "Смислова та емоційно-оцінна місткість..., акумульована у вторинних номінаціях, засвідчує когнітивні схеми метафоричного переосмислення на основі...національних, фольклорних символів" [8, 83]. У баладі "Тополя" саме таке естетично-художнє наповнення мають лексеми *голуб* і *голубка*, які в ментальності українців закріпились як символи закоханої пари. Етнонаціональний символ тополі, до якого звернувся Т. Шевченко у своїй баладі, став однією з тих художніх деталей, які, за словами Д. Чижевського, є символом внутрішнього світу персонажа [9]. Усталена в народній уяві асоціація *тополя – дівчина* формує

візуальне сприйняття цілісного образу, текстуально увиразненого означуваними словами *тонка, гнучка, стан високий*. Узуальні метафори *серце, вітер* у канві поетичного тексту стають засобом вияву персоніфікованих образів: *серце любить, знає; вітер гуляє, виє, гне*. Т. Шевченко використовує символічно-метафоричну семантику слова *вітер* як домінуючу у прийомі композиційного обрамлення. Балада розпочинається і закінчується однаковими рядками: *По діброві вітер виє, Гуляє по полю, Край дороги гне тополю До самого долу*. Кільцеве обрамлення як художній засіб поширене у різних літературних жанрах, зокрема у казках і притчах, де воно наповнюється дидактичним змістом. У баладі Т.Шевченка обрамлення з базовим словом *вітер* має іншу мету: воно створює в уяві читача цілком певні зорові та слухові образи, викликає передчуття тривоги (на початку оповіді), а у фіналі тексту акцентує трагічність розв'язки.

Особливу художню роль відіграє у творі ключове слово *серце*. В ментальності нашого народу *серце* пов'язується з уявленням про людську душу, з усім тим, що характеризує внутрішній стан людини, її емоції, почуття, волю. Романтична скерованість балади "Тополя" не могла не увібрати особливостей народного світовідчуття та світобачення. Твір щедро насичений рядками з домінантним словом *серце*: *Подивиться – **серце** ние; Само **серце** знає, Кого любить...; А **серденько** мліло: Воно чуло недоленьку, А сказати не вміло; Без милого скрізь могила...А **серденько** б'ється!; **Серце** моє, ненько!; Де милий-**серденько**?; Рости ж **серце**-тополенько; і т. ін.* Отже, семантичне поле концепту *серце* в баладі "Тополя" актуалізує мотив сердечності як один із провідних в естетиці романтизму, що сповідував настанову жити життям власного серця.

Спираючись на надбання українського фольклору, Т.Шевченко не оминає слів, маркованість яких складалася протягом віків, зберігаючи ознаки етнонаціонального мовного колориту: *біле личко, карі очі, щира правда, синє море* тощо.

Народні витоки поетики Т.Шевченка проглядаються і у використанні стилістичних фігур, пов'язаних з народною символікою, з прадавнім анімістичним світоглядом українців: *Защебече соловейко В лузі на калині, Заспіває козаченько, Ходя по долині; Не щебече соловейко В лузі над водою, Не співає чорнобрива, Стоя під вербою*. Такого типу асоціативно-смыслові паралелі характерні для українських народних пісень, в яких вони створюють своєрідний психологічний паралелізм. Поет нерідко використовував прийом уведення у свої тексти народнопісенних рядків. У такий спосіб виразніше сприймалися створені ним образи, промовистішою ставала художня символіка. "Здається, що Т.Шевченко відпочиває

в фольклорі"[6, 14]. Вплетені у його твори рядки народних пісень - ліричних, весільних, побутових, історичних – це "один із способів інтимного взаєморозуміння народного співця і його слухачів" [6, 14]. З народної пісні перейняв поет початкові та заключні рядки останнього монологу головної героїні балади "Тополя": *Плавай, плавай, лебедонько, По синьому морю, Рости, рости, тополенько, Все вгору та вгору!* Зазначимо, що і монолог героїні автор вибудовує також як пісню, відбиваючи в ній характерні для романтичного стилю елементи ліричності та драматизму.

Народнорозмовне підґрунтя мови Шевченкової балади простежується і на рівні окремих граматичних структур. Іноді поет уживає дієслівні форми, що зазвичай характеризують розмовний стиль мови: *ходя, стоя: Заспіває козаченько, ходя по долині. Не співає чорнобрива, стоя під вербою*. Зрідка вживаються дієслова з суфіксом *-ова-* замість нормативного *-ува-* : *не вік дівовати; будеш пановати*. Стилізуючи оповідь балади під народнопісенну мову, Т. Шевченко використовує нестягнені форми прикметників та займенників: *теє лихо, синєє море, чужії люде*, хоча в інших творах поета фіксуються й стягнені відповідники цих слів. Варіативні форми має також уживане у тексті балади слово *співати*. Порівняймо: *Стануть собі, обіймуться, – Співа соловейко; Не співає чорнобрива, стоя під вербою*. Усічені особові флексії дієслів характерні передовсім для розмовної мови, хоча використовуються вони і в сучасній літературній мові, особливо у віршованій. Наявність паралельних форм тих самих слів, як на нашу думку, зумовлена не лише бажанням автора наблизити мову балади до розмовного стилю оповіді, але й вимогами ритмомелодики тексту. Колориту розмовності надають баладі й архаїчні форми типу *на сім світі, сего зілля, сего дива, сміються люде, зострічатися*. Очевидно, що в таких формах слів відбилися риси староукраїнської мови, які, на наш погляд, зберігались і в розмовному середовищі за життя поета, у першій половині XIX століття.

Привертає увагу і поетичний синтаксис Т.Шевченка. Поет нерідко використовує інверсію – відхилення структури речення від нормативного ладу рівня синтаксичної синтагматики [3; 4]. Інверсією є постпозиція прикметника відносно означуваного іменника (*стан високий, лист широкий, море широкее*), але частіше зворотний порядок розміщення мають головні члени речення. Інверсовані структури зазвичай притаманні народнопоетичній стилістиці – казкам, пісням, думам тощо. У творах Т.Шевченка інверсія, вважає В. Ільїн [3], відтворює урочистість оповіді: *Поважно та тихо У ранню пору На високу гору Сходилися полковники* ("У неділеньку святую"). Як на нашу думку, стилістичний відтінок, акцентований інверсією підмета і

присудка, формується насамперед семантикою тексту. У баладі "Тополя" інверсія головних членів речення скеровується на акцентування різних темпоральних відтінків: а) протяжності в часі дій, станів, процесів сприйняття: *Минув і рік, минув другий...*; *Сохне вона, як квіточка; Не слухала стара мати; Все бачила чорнобрива;* б) повторюваності / неповторюваності дій: *Співа соловейко; Не щебече соловейко; Не співає чорнобрива;* та ін. Часовий простір у баладах Т. Шевченка відображається по-різному. Інколи поет уживає вирази, які називають природні часові орієнтири: *поки півні не співали; ще треті півні не співали; як стане місяць серед неба; а з неба місяць так і сяє; до схід сонця ранісінько*. Помітно частіше фіксуються лексеми, семантика яких позначає ті чи інші часові відрізки. Частотними показниками часу є прислівники: *Чабан **вранці** з сопілкою Сяє на могилі; не ходила б **пізно** за водою; І то лихо – **Попереду** знати, Що нам в світі зостріньється...*; *Пішла **вночі** до ворожки; Твою долю, моя доню, **позаторік** знала; Чи **довго** їй на сім світі Без милого жити?; **Тепер** же йди подивися На торішню вроду; Сама **колись** дівовала; Щоб, бач, ходя **опівночі**, Спала й виглядала Козаченька молодого, Що **торік** покинув*. Нерідко художній час відтворюють субстантиви типу *рік, другий, вік, літа, північ, полудень, день, ніч*. У деяких випадках плин часу передається семантикою дієслова та прикметника: *Минулося – навчилася; Тепер же йди подивися На торішню вроду*. Іноді слова, узусальна семантика яких вказує на часові координати, текстуально набувають іншого значення. Так, словом *полудень* у баладі образно позначено період переходу від молодості до зрілого віку: *Біле личко червоніє Не довго, дівчата! До полудня, та й зав'яне, Брови полиняють...*

Виразним засобом стилістичного синтаксису балади "Тополя" є нагромадження присудків стосовно одного підмета. Така однорідність сприяє економності вислову, мовній експресії, емоційності сприйняття. Вважається, що чим більше в реченні однорідних членів, тим повніша в ньому однотипна розчленованість висловлюваної думки, тим вона ширша й багатша, тим повніше охоплюються нею певні реалії життя [2]. Синтаксичну однорідність у тексті балади репрезентують такі конструкції: *Чумак іде, подивиться Та й голову схилить; Хто догляне, розпитає, На старість pomoже?; Пішла, вмила, напилася, Мов не своя стала, Вдруге, втретє, та, мов сонна, В степу заспівала*.

Помітну стилістичну тональність у баладах виявляють речення, ускладнені звертанням. Особливістю Шевченкових звертань є те, що вони мають виразний живомовний характер. Найчастіше це демінутивні утворення з суфіксами -ень-, -онь-, -ус-, -к- *бабусенько, бабусю, лебедонько, пташко*. Один раз використовується звертання-прикладка: *Рости ж, серце-тополенько*.

Аналізуючи мовні засоби інтимізації в поезії Т. Шевченка, Л. Булаховський зауважив, що "Шевченко з надзвичайною майстерністю користується більше, ніж будь-хто інший з українських поетів, однією особливістю української мови – вдячним засобом, як показав саме він, створювати враження інтимності образів і забарвлюючих їх почуттів" [1, 573]. Як інтимізуючий засіб у баладі використовуються звертання, до складу яких, крім іменника, входить присвійний займенник: *серце моє, моя доню, моя пташко, мамо моя, доле моя*. Відтворюючи експресію почуттів героїні балади, поет вдається до ампліфікації звертань різного типу: *Бабусенько, голубонько, Серце моє, ненько!* Характерним для поезики Т. Шевченка є використання субстантивованих прикметників у функції звертань: *Бо не довго, чорноброві, Карі оченята; Любить його, моя сиза, серце не навчити*. Усі наявні в баладі "Тополя" звертання створюють надзвичайно проникливу, задушевну атмосферу, що стає художнім відображенням щирості й теплоти душі українського народу.

Специфіку поетичного синтаксису Т. Шевченка визначають речення, які "будуються по-народному" [5]. Прості за будовою речення використовуються порівняно рідко, проте більшість з них ускладнені звертаннями або ж однорідними членами речення. Згущення однорідності у баладі Т. Шевченка завжди має художню мотивацію. Воно у специфічний спосіб конденсує семантику повідомлення, зумовлює появу різних стилістичних відтінків. Так, скажімо, дієслівна однорідність нарощує ефект емоційного згущення, експресії, динаміки (*Хто догляне, розпитає, На старість поможе?*), прикметникова однорідність увиразнює атрибутивні властивості образу (*Хто ж викохав тонку, гнучку В степу погибати?*).

Використовує Т. Шевченко і такий тип речень, як риторичні оклично-питальні звороти, мета яких привернути увагу до певних смислових центрів тексту. У баладі ці конструкції стають витонченим художнім засобом відображення внутрішнього стану головного персонажа – стану горя, розпачу, трагізму: *А хто ж її головоньку Буде доглядати?; Мамо моя, доле моя! Боже милий, Боже!*

Органічно вплітаються в художню оповідь балади і речення складної синтаксичної структури. Використання їх Т. Шевченком має деяку специфіку. Лише раз поет уживає складносурядне речення, в якому засіб поєднання предикативних частин є водночас і засобом художнього увиразнення. Змістова цілісність цього речення ґрунтується на смисловому протиставленні, що в свою чергу зумовлює відповідний стилістичний ефект: *Там десь милий чорнобровий По полю гуляє, А я плачу, літа трачу, Його виглядаю*.

Дослідники творчості поета відзначали, що "в Шевченковій складні панує так звана паратакса", яка й робить його мову "ясною і

простою"[5, 147]. Однак з часом Шевченків поетичний синтаксис змінився складною взаємодією окремих частин речення [7]. У баладі порівняно частіше фіксуються речення складних конструкцій. Майстерно сплітаючи різні типи складних речень в єдине ціле, Т. Шевченко у кондесованій мовній формі досягає художнього лаконізму для вияву різних смислових відношень: часових, допустових, цільових, причинових, об'єктних тощо: *Вип'єш – біжи якомога; Що б там не кричало, Не оглянься, поки станеш Аж там, де прощалась*. Інколи поет вдається до синтаксичної ампліфікації семантично однотипних підрядних частин, нарощуючи тим самим експресивність художнього викладу. Цей стилістичний прийом реалізовано у складнопідрядних реченнях із порівняльними відношеннями. Порівняльна частина цих речень перетворюється на своєрідний троп, оскільки виконує не лише логіко-синтаксичну функцію, але й виразно експресивну: *Без милого батько, мати – Як чужії люде. Без милого сонце світить – Як ворог сміється; Без милого скрізь могила... А серденько б'ється!*

Особливе художнє навантаження у баладі "Тополя" має складна конструкція, що поєднує кілька складнопідрядних речень з підрядними умови. При цьому підрядні частини розташовуються у препозиції до головної, що теж має свою стилістичну вагу. Крім того, кожна підрядна частина починається однаковим сполучником *якби*. Повторення цього сполучника, його позиція у реченні концентрують увагу на семантичному центрі висловлювання в цілому. Саме за такої синтаксичної побудови прочитується імпліцитний смисл, що формується на фоні цілісного тексту і зводиться до одного з ключових слів балади – *доля*: *Якби знала, що покине, – Була б не любила; Якби знала, що загине, – Була б не пустила; Якби знала – не ходила б Пізно за водою, Не стояла б до півночі З милим під вербою; Якби знала!..*

Не менш значущою стилістичною складовою балади "Тополя" є конструкції з прямою мовою. Вони певним чином "рухають" сюжетну лінію твору і є засобом самовираження персонажів. Через пряму мову героїні "Тополі" виявляє свої сумніви та рішучість (*Чи йти, чи ні? Ні, вже не вернуса!*), свої страждання (*А я плачу, літа трачу*), безмірну любов та ніжність до матері (*А хто ж її головоньку буде доглядати?*). Через пряму мову поет виражає і ставлення суспільства до таких, як героїня його балади (*Скажи йому, моє серце, що сміються люде*). Отже, пряма мова використовується Т.Шевченком як засіб лаконічного відтворення "діалектики душі" персонажів та обставин їх життя.

Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що романтизм Шевченкових балад має питому українське підґрунтя. Аналіз тексту переконливо свідчить про

органічний зв'язок поета з народнопісенною творчістю, усними переказами, фольклорними традиціями, з усім обширом мови, який охоплював українське суспільство. У мові балад природно поєдналися елементи живої розмовної мови та мови староукраїнської. Усі художні засоби балад Т.Шевченка, підпорядковуючись художній меті, стали водночас засобами, які послідовно й виразно окреслили національну ідентичність українського народу та його мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Булаховський Л. Вибрані праці в п'яти томах / Л. А. Булаховський / [Ред. колегія: І. К. Білодід та ін.]. – К.: Наукова думка, 1975 – 1980. – Т. 1. – С. 573–593.
2. Дудик П. Стилістика української мови: Навч. посібник / П. С. Дудик. – К.: ВЦ Академія, 2005. – 368 с.
3. Ільїн В. Курс історії української літературної мови / В. Ільїн. – К.: Рад. школа, 1957. – Вип. 5. – 70 с.
4. Клочек Г. "Жанр" аналізу окремого твору в шевченкознавстві: обґрунтування актуальності / Григорій Клочек // Слово і Час. – 2014. – № 1. – С. 3–16.
5. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.
6. Русанівський В. Дослідник і поет / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 10–15.
7. Русанівський В. Історія української літературної мови / В. Русанівський. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
8. Сукаленко Т. Типізовані образні парадигми словесного втілення концепту жінка в українській мові / Т. М. Сукаленко // Українська мова. – 2010. – № 3. – С. 81–98.
9. Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур // Д. І. Чижевський. – К.: ВЦ Академія, 2005. – 288 с.
10. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Шевченко / [Редкол.: М. Г. Жулинський та ін.]. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1. – 784 с.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Мостовая Л., Порожнюк А.

Художественно-стилевая специфика баллад Тараса Шевченко

Статья рассматривает художественно-стилевую специфику баллад поэта. Основное внимание уделяется балладе "Тополя". Сделан вывод о наличии в ней романтических черт. Баллада созвучна украинскому фольклору и произведениям мировой литературы (Гёте, Бюргер, Пушкин, Жуковский, Мицкевич).

Ключевые слова: баллада, символика, песенность, язык Т. Шевченко.

Mostova L., Porozhniuk A.

The art and stylistic specifics of Taras Shevchenko's ballads

The article considers the art and stylistic specifics of the poet's ballads. The fundamental divert is spared to the ballad "Topolya". In this ballad also was made the conclusion about the discovery of the features of the romanticism. The ballad "Topolya" is close not only to the national creative works, but to the world literature too (Goethe, Burger, Pushkin, Zhukovsky, Mickiewicz).

Key words: ballad, symbolism, oral-colloquial speech, language of Shevchenko.